

УДК 910.1(477) – 057,4

ГЕОСОЗОЛОГІЧНІ ПРАЦІ ПРОФЕСОРА КАЛЕНИКА ГЕРЕНЧУКА

Семен Кукурудза

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, 79000 м. Львів, Україна*

*“Охорона природи – це, зрештою, охорона
природних комплексів”
Каленик Геренчук*

Професор К. І. Геренчук – відомий український вчений-географ за своїми геоморфологічними і ландшафтознавчими працями. Менше відомі його праці з природоохоронної (геосозологічної) тематики. У статті йдеться про формування поглядів ученого на проблему раціонального використання природних ресурсів і територіальну охорону природи, сутність геосозологічних праць та прикладне впровадження його наукових ідей.

Ключові слова: природні ресурси, територіальна охорона природи, природні парки, ландшафтознавчий підхід, геосозологія.

Вступні зауваги. Науковий доробок професора Каленика Івановича Геренчука в галузі геоморфології і ландшафтознавства є загальновідомим не тільки в Україні, а й у зарубіжжі, адже чимало результатів його досліджень стали надбанням підручників з загального землезнавства, геоморфології, фізичної географії, ландшафтознавства. Дещо менше науковій громадськості відомі праці вченого з питань геосозології (грец. *sozo* – берегти, захищати), в яких він розвивав проблему територіальної охорони природного довкілля, опубліковані в 70–80-х роках минулого століття.

Геосозологічний напрям досліджень професора К. Геренчука формувався впродовж тривалого часу, починаючи з Другої всесоюзної наради з питань ландшафтознавства (Львів, 1956). Власне ініціатором і великою мірою організатором цієї конференції – був саме Каленик Іванович. Так склалося, що на цій конференції з доповіддю мали виступити вчені-лісівники – С. Стойко і Ю. Третяк (тодішній ректор Львівського лісотехнічного інституту). Степан Михайлович у своїх спогадах про професора Геренчука згадує: *“Каленик Іванович запропонував нам виголосити доповідь безпосередньо в лісі (повідь розкривала закономірності висотного поширення лісів у Закарпатті – С. К.)... Ми виступили в лісовому масиві на горі Кузій у околицях с. Ділового (тепер це територія Карпатського природного заповідника). На цій цікавій в біогеографічному плані місцевості велась дискусія між географами й екологами, в якій активну участь взяв Каленик Іванович як ландшафтознавець”* [3, с. 314].

Професор С. Стойко пригадує ще одну конференцію, активним співорганізатором якої був професор К. Геренчук разом з ректором Львівського університету імені Івана Франка професором Є. Лазаренком. Конференція була присвячена дослідженню природних ресурсів

Поділля (Кременець, 1963). З доповіддю “Про порівняльні еколого-біологічні дослідження букових лісів Карпат, Розточчя і Поділля” виступив С. Стойко, який пригадує: “Каленик Іванович під час наукової екскурсії особливу увагу звернув на потребу охорони острівних бучин в околицях селища Сатанова (тепер там організовано Сатанівський буковий заказник – С. К.) та дібров з дуба скельного. Тоді ж він порушив питання про потребу залучення біогеографів до вирішення важливих проблем охорони лісів у лісостеповій зоні” [там само, с. 315].

Сутність і зміст геосозологічних праць К. І. Геренчука. У 70-ті роки минулого століття не тільки ботаніки й зоологи, а й географи та геологи, почали активно формувати громадську думку про необхідність охорони рідкісних і зникаючих видів біоти. Професор К. Геренчук, як ландшафтознавець з фундаментальними агробіологічними знаннями (здобута ним у Кам’янець-Подільському інституті народної освіти освітня кваліфікація – “викладач агробіологічних дисциплін”), був переконаний, що ефективне збереження окремих видів можна забезпечити шляхом охорони їхнього життєвого середовища, тобто необхідно охороняти природні територіальні комплекси, де ці види поширені. Саме таким чином потрібно рухатися до вирішення геосозологічних проблем, застосовуючи в природоохоронній науці “ландшафтознавчий підхід” – переконував Каленик Іванович. Сутність цього підходу полягала в тому, що “не можна зберегти певний вид живої природи чи об’єкт неживої природи, якщо не охороняти все природне довкілля. Взаємовплив і взаємозалежність геомі й біоти професор Геренчук вважав пріоритетним геосозологічним постулатом” [3, с. 39–40].

У 1968 році за редакцією К. Геренчука опубліковано монографію “Природа Українських Карпат”. Підсумковим розділом цієї фундаментальної колективної праці передбачався розділ, присвячений охороні природи та ефективному використанню природних ресурсів. Такий розділ підготували спільно К. Геренчук і С. Стойко. Автори чітко окреслили низку актуальних проблем, які необхідно було терміново розв’язати. Першочерговими організаційно-господарськими заходами вони вважали:

- заміну монокультури смерекових лісів буково-ялицево-смерековими лісами, як більш стійкими щодо вітровалів, ентомо- та фітошкідників;
- розроблення диференційованих типів лісопосадок і специфічних лісорозробок відповідно до природних особливостей висотних ландшафтних поясів та ін.;
- докорінне поліпшення травостою полонинських лук і пустищ;
- розроблення технічних проектів регулювання річкового стоку і водозахисту на гірських і передгірських ріках;
- негайне відмежування заповідних ділянок від лісів загального користування, спеціальне лісовпорядкування заповідників і підпорядкування їх Академії наук УРСР та ін.

Всі ці заходи спрямовані на ефективне використання природних ресурсів краю, їхнє збереження та своєчасне відтворення.

Із геосозологічної тематики Каленик Іванович опублікував майже два десятки наукових праць. Це насамперед природоохоронні розділи у трьох регіональних монографіях, присвячених західним областям України (Львівській, Івано-Франківській і Закарпатській, у співавторстві з С. Стойком), а також статті: “Географія і охорона природи” (1971, передрук – там само, с. 216). Аналізуючи цю статтю, зауважуємо, що автор звертає увагу на “...характерні риси в підході до цієї проблеми, а саме:

а) питання охорони природи розглядають переважно в галузевому плані як охорону тваринного світу і рослинності, охорону ґрунтів, вод, надр, повітря тощо;

б) питання охорони природи досліджують здебільшого біологи, спеціалісти сільського і лісового господарства і зовсім мало – географи” [3, с. 212]. Констатуючи, що “географам не слід доводити, що **охорона природи це, зрештою, охорона природних комплексів** (виділено нами – С. К.), що охорона окремих компонентів... ніяк не вичерпує проблем охорони природи”. І далі ставить завдання перед географами – “домогтися певної зміни в науковому підході до охорони природи в напрямку визнання необхідності охорони природних комплексів, ландшафтів не тільки в заповідниках, але й загалом по всій країні” [там само, с. 213].

Наступні статті: “Деякі питання охорони приміської зони міста Львова” (1973); “Деякі питання охорони природи Волинської області” (1974, співавт. Б. Муха); “До питання про організацію природних парків у Львівській області” (1975, співавт. О. Брух); “Складання ландшафтних карт адміністративних областей Української РСР для природоохоронних цілей” (1975, співавт. Я. Дорфман). У всіх цих працях стержневим питанням залишається ландшафтознавчий підхід до проблеми збереження природного середовища.

Після залучення в 70-х роках професорів К. Геренчука і С. Стойка до роботи спеціальної Державної комісії, що вивчала шкідливі стихійні процеси в басейні верхнього Дністра, вчені підготували працю “Відтворення екологічної рівноваги басейну Дністра та раціональне використання природних ресурсів”, опубліковану у Віснику АН УРСР (див.: передрук – 3, с. 232–244). На думку професора Степана Стойка, “ця праця є актуальною і сьогодні тому, що свого часу майже нічого не було зроблено, щоб виправити ситуацію, яка склалася в цьому регіоні”.

У 1975 р. видавництвом “Вища школа” видано навчальний посібник К. Геренчука, Е. Раковської, О. Топчієва “Польові географічні дослідження”, в якому окремий підрозділ присвячено охороні природи та боротьбі зі шкідливими стихійними процесами. У ньому зазначено: “Питання охорони природи пронизують географічні дослідження будь-якого змісту і масштабу. Перед географом-дослідником питання охорони природи завжди має стояти серед основних. Мірилом правильності проектів, рекомендацій, заходів, які розробляють під час прикладних польових географічних досліджень, є умова збереження природного середовища, запобігання порушенням природних процесів” [1, с. 154]. Ці істини студенти мали не тільки знати, а й керуватися ними у своїй фаховій діяльності. Фахівці-географи повинні бути захисниками природи, її надійними адвокатами – твердять нинішні викладачі.

Згодом Каленик Іванович залучив д-ра біологічних наук С. Стойка не тільки до творчої співпраці, а й педагогічної роботи на кафедрі фізичної географії Франкового університету. Професор С. Стойко започаткував тут читання спецкурсу “Охорона природи” і разом з Калеником Івановичем розробив тематику дипломних робіт з охорони природного середовища. Поступово на кафедрі фізичної географії, за активної підтримки професора К. Геренчука, назрівала думка про потребу відкриття спеціальної кафедри, яка була реалізована у 1988 р. за активної участі декана географічного факультету професора Я. Кравчука, тобто вже після смерті вченого (1984). Кафедра отримала назву “раціонального використання природних ресурсів і охорони природи”. Її очолив професор Ю. Туниця. Як згадує професор С. Стойко (2004) “На цій кафедрі з часом було практично реалізовано чимало природоохоронних думок професора К. І. Геренчука” [3, с. 316]. Професор С. Стойко тривалий час викладав на цій кафедрі новий спецкурс – “Охорона природи в зарубіжних країнах”, включно до 2000 року.

У статті “Природні парки – нова форма територіальної охорони природи на Україні та їх географічна мережа” (1976, співавт. С. Стойко, передрук там само – с. 216–223) автори наголо-

шують на потребі організування природоохоронних об'єктів рекреаційного призначення "...у зв'язку з великою тягою міського населення до відпочинку на лоні малопорушеної сучасною цивілізацією природи", і пропонують нову категорію таких об'єктів – "державні природні парки" (поняття "національний природний парк" Каленик Іванович, очевидно, свідомо унікав) та "регіональні ландшафтні парки", визначають принципи (*екологічний, біогеографічний, ландшафтної репрезентативності й естетичності, географії міських поселень та природничо-дидактичний*), якими потрібно керуватися при обґрунтуванні мережі таких природоохоронно-рекреаційних структур, а також вказують найбільш придатні місцевості для цих потреб.

У статті "Ландшафтні основи організації природних парків в Україні" (1978, передрук там само – с. 223–232) Каленик Іванович на підставі показників високої розораності (понад 60 %) і низької лісистості (14,1 %) території України вважає організування природних парків надзвичайно важливим завданням, оскільки в республіці "...*немає науково обґрунтованого плану і серйозно опрацьованої концепції*", аналізує поняття "мальовнича територія", акцентує увагу на можливостях людини впливати на окультурення природних ландшафтів, а також класифікує їх з погляду організування природних парків.

Висновки. Які ж головні геосозологічні ідеї втілював професор К. Геренчук, вирішуючи природоохоронні проблеми? Це насамперед регіональний підхід і комплексне оцінювання природних умов. Сутність ідеї геосозологічного регіоналізму полягає в тому, що кожній фізико-географічній області необхідна своя мережа природоохоронних об'єктів, ядром якої мав би бути природний заповідник або державний (національний) природний парк.

Щодо комплексності, то вона чітко й доволі однозначно простежується в такому постулаті: "*Не охороняючи абіотичне довкілля – неможливо зберегти живу природу. Адже вони найтіснішим чином взаємно пов'язані і великою мірою взаємно залежні*".

Зауважимо, що географічна мережа природоохоронних об'єктів, зокрема нинішніх національних природних парків, на утворенні яких Каленик Іванович наполягав, у більшості стала реальністю. Тільки в західному регіоні України за останні три десятиріччя організовано НПП– Карпатський, Шацький, Синевір, Вижницький, Подільські Товтри (на малій батьківщині вченого), Яворівський, Сколівські Бескиди, Ужанський, Гуцульщина, Прип'ять-Стохід, Кременецькі гори, Галицький, Північне Поділля, а також вісім регіональних ландшафтних парків, які все частіше стають об'єктом конструктивно-географічного дослідження географів (Л. Царик, П. Царик, Л. Безручко, В. Худоба та ін.). Залишилося домогтися, *щоб вся мережа природно-заповідного фонду належно виконувала покладені на неї функції*, насамперед – пов'язані з науково-дослідною роботою.

Ще одним геосозологічним досягненням є те, що цей напрям дослідження, започаткований Калеником Івановичем на географічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка, нині розвивають всі природничі (і не тільки) кафедри: раціонального використання природних ресурсів і охорони природи – (всім складом); фізичної географії (проф. А. Мельник, доц. Б. Муха, доц. В. Шушняк); геоморфології (проф. Я. Кравчук, доц. В. Брусак, ст. викл. Ю. Зінько); ґрунтознавства і географії ґрунтів (проф. С. Позняк, доц. З. Паньків); конструктивної географії і картографії (проф. В. Петлін, доц.: Є. Іванов, Д. Кричевська, М. Петровська, Л. Холодько); кафедра економічної та соціальної географії (проф. О. Шаблій, асист. Я. Івах). Це є яскравим підтвердженням далекоглядності вченого у визначенні перспективних дослідницьких напрямків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Геренчук К. І. Польові географічні дослідження / К. І. Геренчук, Е. М. Раковська, О. Г. Топчієв. – К. : Вища шк., 1975. – 248 с.
2. Природа Українських Карпат / [за ред. К. І. Геренчука]. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 267 с.
3. Професор Каленик Геренчук. Монографія / упор. і автор вступної статті Семен Кукурудза. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 343 с.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2014 р.

Доопрацьована 15.04.2014 р.

Прийнята до друку 26.06.2014 р.

**THE GEOSZOLOGICAL STUDIES
OF PROFESSOR KALENYK HERENCHUK**

Semen Kukurudza

*Ivan Franko National University of Lviv,
P. Doroshenko St., 41, UA – 79000 Lviv, Ukraine*

Professor Herenchuk K.I. is a widely known Ukrainian geomorphologist and landscape scientist. His nature conservation (geosozology) studies are less known. This article analyses the views of the scientist on the problem of rational use of natural resources and protection of nature, on the content of his geosozological studies and application of his scientific ideas

Key words: natural resources, spatial environmental protection, nature parks, landscape approach, geosozology.

**ГЕОСОЗОЛОГИЧЕСКИЕ РАБОТЫ
ПРОФЕССОРА КАЛЕНИКА ГЕРЕНЧУКА**

Семен Кукуруза

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. П. Дорошенко, 41, 79000 г. Львов, Украина*

Профессор К. И. Геренчук – известный украинский ученый-географ по геоморфологическим и ландшафтоведческим трудам. Менее известны его работы, касающиеся природоохранной (геосозологической) тематики. В статье рассмотрен вопрос о формировании взглядов ученого на проблему рационального использования природных ресурсов и территориальную охрану природы, сущность геосозологических работ и прикладное внедрение его научных идей.

Ключевые слова: природные ресурсы, территориальная охрана природы, природные парки, ландшафтоведческий подход, геосозология.